

УДК 316:334.3

М. П. Єнін

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології
Київського політехнічного університету

КРИТИЧНА ТЕОРІЯ Й ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПРОЕКТ У СОЦІОЛОГІЇ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ

Ідеї Франкфуртської школи посіли важливе місце в дискурсі лівих інтелектуалів другої половини ХХ ст., надавши особливої динаміки суспільно-політичним і культурним процесам у країнах Західної Європи, Японії та США. Особливим цей вплив був у кінці 50-х – на початку 70-х рр. ХХ ст., коли, відкидаючи цивілізацію, що базується на приматі матеріальних цінностей (як капіталізм, так і радянський соціалізм), дискримінації прав будь-яких соціальних груп, активізувались субкультурні течії, масові студентські рухи й ліворадикальні терористичні організації, які поставили низку західних країн на межу соціальної й політичної кризи.

Ця школа, з'явившись у 30-х рр. ХХ ст. на хвилі кризових соціальних процесів, найбільш комплексно критикувала розвинутий капіталізм, не тільки розкривши можливі механізми його виродження у фашизм, а й запропонували альтернативний ідеологічний проект.

Проблемні питання, які досліджуються в публікації, полягають у такому; як розуміється ідеологія в роботах франкфуртців, за що критикується розвинуте індустріальне суспільство, який проект перетворення капіталізму запропонували вчені Франкфуртської школи й чому він не мав свого втілення в суспільно-політичну реальність?

Джерельною базою статті є роботи Т. Адорно, М. Хоркхаймера, Е. Фромма, Г. Маркузе як головних представників Франкфуртської школи. Авторами найбільш комплексної критики соціально-філософських поглядів учених Франкфуртської школи були радянський філософ Ю. Давидов і колектив авторів під керівництвом Б. Безсонова [2; 10]. Окремо можна виділити критичний огляд поглядів Г. Маркузе Р. Штейгервальдом (монографія «Третій шлях» Г. Маркузе), В. Хренковим (стаття «Г. Маркузе як ідейний натхненник руху нових лівих»), Ю. Дерев'янченко (стаття «Герберт Маркузе і стратегія нових лівих»). У цих працях без окремої уваги залишились проблемні питання щодо аналізу соціальної природи та місця ідеології в суспільстві, ідеологічний проект перетворення західного капіталізму.

Отже, **об'єктом статті** є ідеологія в критичній теорії індустріального суспільства Франкфуртської школи.

Мета статті полягає в розгляді основних характеристик соціальної природи ідеології та проекту перетворення західного капіталізму в критичній теорії Франкфуртської школи.

Проблема ідеології у філософській і соціологічній думці Франкфуртської школи посідала чільне місце, оскільки знаряддя їхньої критичної теорії виконувало передусім функцію критики наявного устрою індустріального суспільства середини ХХ ст. У їхніх роботах мало місце відтворення марксистської концепції науки як виробничої сили та уявлень про ідеологію «як форми обманної, неадекватної реальності свідомості, що формується й відтворюється в усіх формах духовного виробництва» [1, с. 23–25]. В екзистенціалізмі запозичена ідея нездоланної протилежності між первинно вільною самосвідомістю індивіда та нав'язаними йому формами суспільної свідомості, у яких існує його «я»; у фрейдизмі – зображення історичного процесу як включення первинно вільної людини в суспільство через пригнічення її природних потреб і підкорення її інстинктів. У М. Вебера запозичене поняття «інструментальна раціональність» для позначення згубних наслідків раціоналізації, відходу науки й техніки

від гуманістичних ідеалів і перетворення їх в інструмент пригнічення.

Негативний погляд на ідеологію зумовлений критичним ставленням засновників Франкфуртської школи до спроби реалізації проекту Просвітництва, що виявився руйнівним шляхом прогресу людської цивілізації. Керуючись логікою панування, з метою підкорення природи через пізнання її законів, великий і вільний розум виявився не способом звільнення, а інструментом панування над природою та іншими людьми. Діалектика Просвітництва полягала в тому, що зі збільшенням влади людини над природою зростала її залежність від індустріального суспільства, втрачалось значення розумного елемента. Ідеологія постала засобом інструментального розуму в управлінні суспільством. Культурною особливістю зрілого капіталізму є глибока криза ідеології, яка являла собою раціонально обґрунтовані політичні, правові, моральні, естетичні й інші теорії, а тепер стала матеріалом повсякденної пропаганди, що розповсюджується через канали масової інформації [2, с. 176].

Тоталітарні інтенції ідеологічного проекту Просвітництва були закладені філософською думкою Нового часу, яка досягла своєї кульмінації в німецькій класиці. Класичній діалектиці протиставлялась необхідність створення нової діалектики, що встановлює рівноправ'я цілого та його елементів, а не панування всезагального над одиничним, унікальність, неповторність особистості. Особливість осмислення дійсності через поняття й категорії, спрямовані на встановлення тотожності, є джерелом «панування» репресивної суспільної системи над людиною. У підсумку це призвело Т. Адорно до формулювання негативно-діалектичного методу філософії, націленого на виявлення й аналіз окремого, одиничного, особливого як знаряддя руйнування конформізму, бунту проти можливих масок панування [3].

Головними ідеологічними інструментами управління масами франкфуртці вважали науку та інститут масової культурної індустрії. Т. Адорно і М. Хоркхаймер дали характеристику ідеології як латентної, непомітної для більшості людей, такої, що є розчиненою в масовій культурі та потужним механізмом влади над народними масами [4, с. 149–209]. Формуючи споживацькі орієнтації й інкорпоруєчи суспільні прошарки в ціннісну структуру капіталістичного суспільства, ці маніпулятивні ідеї слугують збереженню влади правлячого класу.

Г. Маркузе ще більш категоричний у своїх оцінках: владу правлячого класу й легітимність наявної соціальної системи підтримує спрямована на підвищення економічної ефективності технологічна логіка раціональності, утіленням якої є наука та сучасний апарат виробництва. Наука стала не тільки засобом підкорення природи, а й потужним засобом управління людиною, політичної й духовної уніфікації, маніпуляції свідомістю: «Наука і техніка слугують надмірному споживанню... Приглушений плюралізм суспільства стримує історичні альтернативи» [5, с. 27]. Отже, розвинуте індустріальне суспільство породжує тоталітарне (одновимірне) суспільство, у якому ідеологічні вимоги народних мас нівелюються, критичні ідеї втрачають свою справжню опозиційність, а трудящі – здатність утворювати політичну опозицію стосовно системи. Ідеологічна легітимація панування забезпечується посиленням на безперервно зростаючу продуктивність пра-

ці й посилення панування над природою, гарантією все більш комфортного існування. Перебуваючи під владою масової культури як своєрідного «наркозу відволікання», в усвідомленні свого трагічного становища в репресивній системі, індивіди поневолені матеріальними благами та речами як символами соціального престижу, споживчим індивідуалізмом і конкуренцією за кращий комфорт. Прив'язаність до наявної системи виробництва і споживання (сублімоване рабство) не усвідомлюється, навпаки, осмислюється як свобода й повнота життя.

Учені Франкфуртської школи не обмежувалися трактуванням ідеології лише як форми обманної свідомості, що захищає інтереси панівної верхівки. Новою була ідея Е. Фромма про ідеології як головні інструменти вирішення екзистенційних дихотомій – питань, що через наявність розуму, втрату єдності з природою та відчуття обмеженості існування неминуче супроводжують буття індивідів протягом усієї історії, зумовлюючи необхідність давати відповідь щодо сенсу свого існування [6, с. 55–56].

Аналізуючи психологічні механізми появи релігійних і політичних ідеологій, Е. Фромм, як і його колега Т. Адорно, висловлював актуальні ідеї для сучасної ситуації у світі: як ідеологія ліберального капіталізму може вироджуватись у тоталітарні ідеології (зокрема фашизм) [7]. У своїй теорії Т. Адорно виходив із поглядів З. Фрейда про значення ранньої соціалізації та несвідоме засвоєння дитми цінностей своїх батьків у результаті травматичних конфліктів, суворого виховання, що пригнічує почуття образи й зумовлює переорієнтацію ворожості й агресії розвинутого Супер-Его на інші об'єкти, релігійні, етнічні або політичні меншості. Е. Фромм, на відміну від Т. Адорно, поєднав психологічні механізми появи ідеологій із інституціональними: «Якщо економічні, соціальні та політичні умови, у яких відбувається процес індивідуалізації, не можуть гарантувати позитивного розвитку особистості, а первинні зв'язки, що дають відчуття безпеки й спокою, уже розірвані, свобода стає джерелом сумнівів і перетворюється в нестерпне страждання» [8, с. 56]. У цій ситуації формуються передумови відмови людини від завойованої раніше свободи, прагнення до підкорення або покірності, тобто мазохістських і садистських схильностей (іноді поєднані в одному індивідуумі), які є невід'ємними рисами авторитарного характеру. Саме ці передумови, що були наявні в ліберальних капіталістичних державах, у підсумку зумовили виникнення фашизму.

Але чи була в такому разі альтернативою ліберальному капіталізму наявна на той час радянська система соціалізму? Негативна відповідь франкфуртців, на нашу думку, з одного боку, була справедливою реакцією на схожість більшості рис між цими системами: ідеологічна регламентація, орієнтація на розвиток виробничих сил, відділення виробників від контролю за їхнім розвитком, панування бюрократії, духовна уніфікація народних мас; а з іншого – реакцією на економоцентричність мислення класиків марксизму загалом: переоцінку прав власності й економічних інститутів як центральних категорій аналізу та, відповідно, недооцінку внутрішніх моральних змін людини. У теорії К. Маркса усупільнення засобів виробництва, централізована планова економіка автоматично повинні звільнювати від відчуження, сприяючи появі вільних людей, готових до співробітництва, з новою моральною орієнтацією, але реалізація цієї ідеї призвела до високого рівня регламентації й авторитарності.

Яким же в такому випадку може бути шлях подолання зазначених ученими соціальних вад капіталізму? Найбільш розгорнутий проект і стратегія реформування розвинутого індустріального суспільства серед учених Франкфуртської школи належать Г. Маркузе та Е. Фромму. Ці вчені не вважали установку на технологічну раціональність і панування універсальною характеристикою

людської природи, вірячи у відродження свободи й людської індивідуальності. Будучи солідарними в тому, що сформована в надрах буржуазного устрою парламентська система представницької демократії вже не є ефективною, щодо питання майбутнього проекту суспільства та засобів його реалізації їхні думки розійшлися.

На думку Г. Маркузе, соціальній революції має передувати революція людини, ідея «Великої Відмови» від цінностей, норм і нав'язаних потреб репресивної цивілізації, повний розрив із антигуманізмом суспільства, що отримало опору в біологічній потребі «мати», «використовувати» й «постійно оновлювати речі».

Відстоюючи революційний шлях приходу до соціалізму, Г. Маркузе та «нові ліві» вважали, що зробити його повинні індивіди, вільні від потреб панування й поневолення. В іншому випадку ця потреба перейде в нове суспільство і прогрес перетвориться на зростаючу репресію, прикладом чого став розвиток СРСР у межах нової системи репресивного панування. Тому Г. Маркузе покладав надії в перетворенні світу на молоду інтелігенцію, маси аутсайдерів, люмпенів, безробітних, етнічних меншин (особливо в країнах третього світу), що менше за все інтегровані в сучасний соціум і його ціннісну структуру зі стереотипами споживання й гонитвою за привілейованим становищем.

Для злому традиційних політичних відносин і конформістського політичного дискурсу своє бачення стратегії лівого руху в 1968 р. Г. Маркузе описав так: «... традиційні організаційні форми – такі, як парламентська партія, застаріли. Я не бачу жодної партії, яка дуже скоро не стала б жертвою тотальної політичної корупції... Ми не хочемо жодної революційної політичної партії, а також ніякого революційного централізму й підпілля, тому що все це – легка здобич для ефективно діючого репресивного апарату... Те, що можна протиставити цим формам, – це повністю відкрита організація, розсіяна на малі, високою мірою гнучкі й автономні групи, що діють на місцях» [9]. Такі роздуми вченого були повним відходом від ленінської стратегії здобуття влади, яка передбачала форсуку централізацію ідеологічних і організаційних функцій керівною партією, але разом із тим такий шлях партій марксистсько-ленінського зразка ставав джерелом вождизму й диктатури революціонерів.

Ця стратегія була успадкована лівими рухами, які, замість революційної партії, організовували автономні, невеликі та розпорошені групи протесту, масові ненасильницькі рухи, комуні, партизанські загони – осередки нерепресивної цивілізації. Ця нова солідарність передбачала «культурну революцію», вихід із репресивної системи буржуазної культури. У поєднанні двох революцій – соціальної та сексуальної, у звільненні від соціального й політичного пригнічення спостерігається екліктичне поєднання марксистських і фрейдистських ідей у світогляді Г. Маркузе. Відмова від сексуальних табу повинна зруйнувати механізм формування почуття провини й потреби в покаранні, описаних у теорії З. Фрейда, які прив'язують молоде покоління до батьків, спонукаючи молодь інтерналізувати їхні цінності, інтегруватись у глибинний фундамент репресивної культури капіталістичної системи. Замість принципу реальності (принцип виробничої продуктивності), має прийти принцип задоволення (Ерос). Нова мораль, що має джерело в еротичному спонуканні, протидіє агресивності й ініціює політичну революцію. У підсумку нове суспільство являє собою співдружність індивідів, об'єднаних у невеликі комуні, які подолали свідомість *Homo consumens* і працюють мінімально для створення прожиткового рівня, відсутнім є економічне та політичне пригнічення, ліквідоване відчуження, соціальні й особисті взаємини основані на солідарності й любові, вищими цінностями є знання, творчість, щастя.

Усі ці уявлення докорінно розходяться з класичним марксизмом, у якому звільнення людини передбачає наперед революційне перетворення соціально-економічної структури суспільства. К. Маркс писав, що масова зміна свідомості людей є можливою на шляху революційної боротьби, у ході самої боротьби [1, с. 70]. Водночас теоретики Франкфуртської школи виявились не здатними створити уявлення про інститути та взаємини майбутнього суспільства, оскільки, на їхню думку, таке апріорно сформулювати неможливо. Ця нігілістична позиція базується на методології негативної діалектики. Відкидаючи діалектичну єдність і взаємодію внутрішніх суперечностей системи як основу їхнього розв'язання й становлення нових якостей, вони руйнують взаємодію та перехід від однієї якості до іншої. Тому єдиним можливим засобом передбачення майбутнього стає соціальна утопія – мрія про кращий світ. Як наслідок, на відміну від ідеологій марксизму, троцькізму, анархізму, маоїзму, у «нових лівих» не виявилось єдиної систематизованої революційної ідеології. Замість революційної партії, виникали автономні контркультурні групи, масові ненасильницькі рухи, комуни, партизанські загони. Роз'єднаність і фрагментованість ідеології нових лівих зумовила їхню поразку.

Не маючи для цього відповідних понять, критичній теорії не вдалось зв'язати минуле та майбутнє, тому вона не дає ніяких обіцянок і не пророкує успіхів: «Вона розраховує бути вірною тому, хто без всякої надії присвячував і присвячує своє життя Великій Відмові» [10, с. 231].

На відміну від Г. Маркузе, який став одним із кумирів молодіжної революції 1968 р., політичні орієнтації Е. Фромма не мали радикального характеру. Ліквідація панування техніки й держави, установлення громадянами контролю над соціальними й економічними процесами, створення інституціональних умов самореалізації особистості, на думку вченого, можливі через проект комунітарного соціалізму – політичної організації індустріального суспільства на основі принципу сумісного управління, участі робітників у процесі прийняття рішень, відродження міських зборів.

Організуючись у малі групи, робітники самостійно повинні займатися виробництвом, розподілом і обміном, обирати посадових осіб [11, с. 327–328]. На відміну від марксистського соціалізму, реалізація цього принципу не передбачає скасування приватної власності, але обмежує її права: керівники підприємства мають право на значну ставку відсотка на свої капіталовкладення, але мусять ділитися правом влади з працівниками, наприклад, через законодавче обмеження прибутку, право робітників купувати акції, необхідні для контролю над прийняттям рішень [11, с. 368].

Свої ідеї Е. Фромм підкріплює емпіричними фактами організації численних європейських самоврядних сільськогосподарських і промислових трудових спільнот Франції, Бельгії, Швейцарії та Голландії, релігійних об'єднань менонітів і гуттеритів, поселень кібуци в Ізраїлі, у яких удавалось гармонійно поєднувати принципи централізації й децентралізації управління; використовувати сучасну промислову технологію; незважаючи на диференційованість політичних і релігійних поглядів, сформулювати загальний морально-етичний кодекс; залучати освітні та культурні програми.

Політична система в такому соціалізмі повинна вирішити проблему поєднання централізованої форми демократії з високим рівнем децентралізації, відродженням принципу міських зборів. По-перше, політичні рішення повинні прийматись у малих групах, розділених за місцем проживання або роботи, що періодично збираються разом. Особистий контакт дає змогу обговорити спірні питання й утруднює демагогічний та ірраціональний вплив

на свідомість. По-друге, для виконання функції підготовки й опублікування інформації, необхідної для дискусії та прийняття раціональних рішень, можливим є створення політично незалежного культурного органу діячів науки, мистецтва, релігії, політики й бізнесу, досягнення і моральні якості яких є загально визнаними. По-третє, важливо, щоб прийняті верхньою палатою парламенту рішення базувались на результатах роботи малих груп, тобто нижня палата парламенту формувалась не з політичних партій, а з пересічних громадян [11, с. 387–390].

Теоретичний фундамент і технологічні можливості ідеологічного проекту Е. Фромма так і не були серйозно осмисленими функціонерами політичних партій, і розвиток соціалізму, альтернативного радянському, який декларувався переважаючими на той час у структурі влади соціал-демократичними партіями Західної Європи, так і не був серйозно осмислений. Навпаки, еволюція капіталізму із середини 70-х рр. XX ст. рухалась у бік більш радикальної ліберальної моделі. Це був поворотний пункт розвитку капіталізму, для підвищення ефективності своїх економік еліти Заходу обрали шлях формування транснаціональної капіталістичної системи.

Отже, критика вченими Франкфуртської школи масового індустріального суспільства та негативна діалектика як її методологічна основа не вказували дієвого шляху виходу за його межі. Не специфічне зловживання наукою й технікою, а всяляка наука й техніка були звинувачені в одномірності мислення та підкоренні індивідом суспільства. Сумнівними є також висновки франкфуртців стосовно втрати класами суб'єктності суспільного прогресу. Не всі класи втрачають взаємну солідарність, еліти мають усвідомлений класовий інтерес у відстоюванні власних інтересів. Критична теорія франкфуртців є корисною в пошуку продуктивної теорії та відповідних соціальних технологій конструювання нового типу соціальних відносин і моделі соціально-політичних інститутів більш гуманного світу.

Література

1. Маркс К., Енгельс Ф. Твори : у т. 3. / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – 604 с.
2. Социальная философия Франкфуртской школы (Критические очерки) / ред. коллегия: Б.Н. Бессонов и др. – 2-е изд, доп. – М. : Мысль ; Прага ; Свобода, 1978. – 357 с.
3. Адорно Т.В. Негативная диалектика / Т.В. Адорно ; пер. с нем. Е.Л. Петренко. – М. : Научный мир, 2003. – 374 с.
4. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения / М. Хоркхаймер, Т. Адорно. – М. ; СПб. : Медиум, Ювента, 1997. – 312 с.
5. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М. : Refl-book, 1994. – 368 с.
6. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм ; пер. с англ. Л. Чернышевой. – М. : Педагогика, 1990. – 160 с.
7. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. ; под общ. ред. докт. филос. наук В.П. Кулыгина. – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
8. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2007. – 384 с.
9. Маркузе Г. Третий путь / Г. Маркузе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://scepis.net/library/id_2570.html.
10. Давыдов Ю. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы / Ю. Давыдов. – М. : Наука, 1977. – 319 с.
11. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе / Э. Фромм ; пер. с нем. – М. : АСТ : Транзиткнига, 2005. – 571 с.

Анотація

Енін М. Н. Критична теорія й ідеологічний проект у соціології Франкфуртської школи. – Стаття.

У статті розглядаються основні характеристики соціальної природи ідеології та проект перетворення індустріального суспільства в критичній теорії Франкфуртської школи. Показується, що негативна діалектика як методологічна основа критики індустріального суспільства не вказувала дієвого виходу його реформування, тому стратегія боротьби лівих рухів проти капіталізму виявилась деструктивною. Водночас критичний огляд індустріального суспільства є актуальним у дискусії щодо напрямів конструювання альтернативного наявному у світі типу соціальних відносин і моделі соціально-політичних інститутів. Ідеології є інструментами вирішення екзистенційних дихотомій (ідея Е. Фромма), тому загострення ідейної боротьби за право легітимності нового соціального устрою в період поглиблення соціальних суперечностей сучасного суспільства є неминучим.

Ключові слова: ідеологія, Франкфуртська школа, класична діалектика, негативна діалектика, нові ліви.

Аннотация

Енин М. Н. Критическая теория и идеологический проект в социологии Франкфуртской школы. – Статья.

В статье рассматриваются основные характеристики социальной природы идеологии и проект преобразования индустриального общества в критической теории Франкфуртской школы. Показывается, что негативная диалектика, будучи методологической основой критики индустриального общества, не указывала действенный выход его реформирования, поэтому стратегия борьбы левых движений против капитализма оказалась деструктивной.

Критический обзор индустриального общества является актуальным в дискуссии относительно направлений конструирования альтернативного существующему в мире типу социальных отношений и модели социально-политических институтов. Идеологии являются инструментами решения экзистенциальных дихотомий (идея Э. Фромма), поэтому обострение идеологической борьбы за право легитимности нового социального устройства в период углубления социальных противоречий современного общества является неизбежным.

Ключевые слова: идеология, Франкфуртская школа, классическая диалектика, негативная диалектика, новые левые.

Summary

Enin M. N. Critical theory and ideological project in the sociology of the Frankfurt school. – Article.

The main characteristics of the social nature of ideology and ideological project of transformation of the industrial society in the critical theory of the Frankfurt School are considered in the article. It is shown that negative dialectics as a methodological basis for criticism of industrial society, didn't indicate an effective way out of its reform, therefore anticapitalistic movements against capitalism was destructive. A critical review of industrial society is relevant to the discussion on the direction of the construction of an alternative to the existing type in the world of social relations and models of social and political institutions. Ideologies are tools of solving existential dichotomies (the idea of Erich Fromm), so the aggravation of the ideological struggle for the right to the legitimacy of the new social order in the period of deepening social contradictions of modern society is inevitable.

Key words: ideology, the Frankfurt School, classical dialectic, negative dialectics, new left movements.